

Ш

ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку», не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, — стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, негороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний, та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнувала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, — диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки; Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрядне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недостачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. У сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилини борошна... Де вже думати про одежину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, — то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує... витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, драге, — позшиває, позаштопує, — матері старе тіло прикриє, або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, — сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері, — сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже, — нездужала, — тільки й того, що доглядає

дитини... Як літком немає Мотрі дома, — баба зварить йому їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

А й дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві, — як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, — не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!», або — ножа, або — веретено...» То він і почне: «А де ж воно лежить, чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. — «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Оришці. — Йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дівчорі так і чеше. Так же й дівчора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду. Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами? А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, — одмовляє понуро та все копирсає під нігтем.

Регіт — аж вигін розлягається.

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні!..

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я.. Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак! — одказує хлопець та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка. Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишитися трохи Чіпка, сяде на колінах у баби, або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій биліні зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!..»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?!. І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. — допитується.

І розкажує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... Як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток, — сина й дочку, — що вбили її мужа-ужа... Синочок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! — А ти, — каже, — дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» — От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди

виривають, як погане зілля, — щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом ложилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, тільки вимовляло якимось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонився вів людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! — питає раз Оришки. — Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що..? Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!.. — одказує Чіпка, — та й задумається.

Трохи перегода знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, їй любо було одкривати світ його очам, — утішно думати: з якою натоптанною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав, — гарбав усе те!

Оце було літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді й засне, слухаючи, бабиної мови, що як струмись

тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж — як зірочка покотиться, — то душа переставиться... Душа переставиться — й зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя є, й моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темносиньому небі.

— Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...

— А й бог там?..

— Там, сину...

— А що то за бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вмішується в його святе діло, — почина світом каламутати, — то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбит сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог-батько на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих бог поб'є, бо вони злі!.. Я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, — він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє, — ось досі з роботи нема... Каже, якби не робила, то нічого б було і їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба. — Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили, — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя, — та давай підбивати, щоб согрешили... Вони й переступили слово боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то —

нічого не робили, — як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «їсти та й їсти, бабо!» — в одну шкуру: «їсти!» Взяла Оришка краєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, — наказує Чіпці, — бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, питає: хто хліб поїв? То бозя вкаже пальцем, мати й виб'є. Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала, — ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу голівкою (забрався на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ — дивиться бозя, та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима, — та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі у образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! бабо-о!» — гукає. «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, і той хліб з'їв!» — хвалиться. «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та питає; хто хліб поїв? То бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... Я повиймав очі, щоб не дивилася!..» І байдуже собі, забулося. Коли так, перед різдвом, прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки. «Де?» Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря біла Чіпку — і добре біла! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай боже, занедужає Чіпка, — Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай здоровий зробить що Чіпка, — нехай з'їсть лишній шматок хліба чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються — то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би — зміг — матері очі видрав або сам собі щось заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...